

Η έννοια της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική και η σχέση της με το φύλο: από το δυϊσμό στη σύνθεση και στη διαφορά

Κυριακή Λαμπροπούλου

Copyright © 2023, Κυριακή Λαμπροπούλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Λαμπροπούλου Κ. (2023). Η έννοια της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική και η σχέση της με το φύλο: από το δυϊσμό στη σύνθεση και στη διαφορά. *Κοινωνική Πολιτική*, 17, 35–55. ανακτήθηκε από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eekp/article/view/32810>

Κοινωνική Πολιτική

Social Policy

Άρθρα

**Χρίστος Παπαθεοδώρου,
Στέφανος Παπαναστασίου**

Γονεϊκό υπόβαθρο και εισόδημα των ατόμων
σε πρότυπα κοινωνικού κράτους στην Ευρώπη

Κοφινά Σταυρούλα, Φερώνας Ανδρέας

Παιδική Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Ελλάδα
μέσα από την εμπειρία των παιδιών

Κυριακή Λαμπροπούλου

Η έννοια της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική και η σχέση της με το φύλο:
από το δυϊσμό στη σύνθεση και στη διαφορά

Βιβλιοκριτικές

Αγγελική Αθανασοπούλου

Μήνη, Π., Γεωργιάδη, Κ., Πιπινιά, Ι. και Σταυρακοπούλου, Α. (επ.), 2020.
Υπηρέτριες & Υπηρέτες. Ιστορικά υποκείμενα και καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις
στον ελληνόφωνο χώρο (19ος-21ος αιώνας). Αθήνα: Παπαζήσης.

Καλλιόπη Σπανού

Στρατηγάκη, Μ. (2021). Πολιτικές Ισότητας των Φύλων. ΟΗΕ, Ευρωπαϊκή Ένωση, Ελλάδα.
Αθήνα: ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Η έννοια της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική και η σχέση της με το φύλο: από το δυϊσμό στη σύνθεση και στη διαφορά

Κυριακή Λαμπροπούλου

Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο & Συνήγορος του Πολίτη.

Περίληψη

Η προσέγγιση της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική από τη σκοπιά του φύλου έχει αποτελέσει το κεντρικό σημείο αναφοράς της μέχρι σήμερα θεώρησης του ζητήματος, όχι μόνο γιατί οι γυναίκες αποτελούν την πλειοψηφία των φορέων φροντίδας, αλλά και γιατί η αποδόμηση της έννοιας της φροντίδας στις επιμέρους διαστάσεις της, όπως επίσημη-ανεπίσημη, αμειβόμενη-μη αμειβόμενη, η φροντίδα ως σχέση-δραστηριότητα, αγγίζει την ίδια την εννοιολόγηση του φύλου. Στόχος του παρόντος άρθρου είναι η θεώρηση του τρόπου που έχει γίνει αντιληπτή η σχέση φύλου και φροντίδας στη θεωρία της κοινωνικής πολιτικής. Επιχειρείται μια περιοδολόγηση, με κριτική επισκόπηση σχετικών θεωρητικών προσεγγίσεων από τις αρχές της δεκαετίας του 80 μέχρι σήμερα, με στόχο τη διερεύνηση των ορίων τους, τόσο για την κατανόηση της θέσης των φύλων στη φροντίδα όσο και κατά προέκταση των μοντέλων κοινωνικής προστασίας που αυτές συνεπάγονται.

Λέξεις κλειδιά: φύλο, φροντίδα, φεμινιστική θεωρία, κοινωνική πολιτική

Abstract

The approach of care in social policy from the point of view of gender has been the central point of reference to the issue to date, not only because women make up the majority of caregivers, but also because the deconstruction of the concept of care in its dimensions such as formal-informal, paid-unpaid, care as a relationship-activity, touches on the very notion of gender. The aim of this article is to consider the relationship between gender and care in the feminist theory of social policy. We will attempt a periodic review, with a critical overview of relevant theoretical approaches, from the early 1980s to the present, with the aim of exploring their boundaries both in understanding the position of gender in care and the social protection models they entail.

Keywords: gender, care, feminist theory, social policy

1. Εισαγωγή: η σημασία της φροντίδας και το πλαίσιο παροχής της

Η σύγχρονη κοινωνική πολιτική στο επίκεντρο της οποίας βρίσκεται η έννοια της «ελεύθερης» και ατομικοποιημένης «αρωγικής» προσφοράς κινητοποιεί την κάλυψη κοινωνικών αναγκών μέσα από μια διευρυμένη χρήση υπηρεσιών στα πλαίσια του ανεπίσημου και του τρίτου τομέα. Σε ορισμένα καθεστώτα ευημερίας, ιδιαίτερα στα φιλελεύθερα, ο προβληματισμός γύρω από το ρόλο της φροντίδας εστιάζεται, κυρίως, στην εναπόθεση ευθυνών στην οικογένεια και γενικότερα στα άτυπα δίκτυα (Taylor-Gooby, 2001). Η ατομοκεντρική και η «εργασιοκεντρική» οπτική, η οποία υιοθετείται στο σχεδιασμό και στην άσκηση της κοινωνικής πολιτικής, τόσο σε επίπεδο μεμονωμένων χωρών όσο και σε αυτό της Ευρωπαϊκής Ένωσης, παραπέμπει σε ευρύτερες αλλαγές στα αξιακά πλαίσια των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών, με τη στροφή σε ατομοκεντρικά πρότυπα κοινωνικής αναπαραγωγής, στην άμεση απόρριψη της συλλογικής ευθύνης και στην εξατομίκευση των παροχών σε επίπεδο ατόμου, τόσο ως αποδέκτη όσο και ως ενεργό συμμετέχο στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών.

Οι μετατοπίσεις στο προνοιακό μείγμα στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, με τη συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους, τις περικοπές κοινωνικών δαπανών, σε συνθήκες αλλαγών στη δομή της οικογένειας και στα πρότυπα της γυναικείας απασχόλησης, καθώς και την αυξανόμενη γήρανση του πληθυσμού, θέτουν επιτακτικά το ζήτημα του ελλείμματος ή 'κρίσης' της φροντίδας και βρίσκουν την αντανάκλασή τους σε μέτρα πολιτικής που ενθαρρύνουν την ανεπίσημη φροντίδα, όπως τα σχήματα πληρωμής για παροχή φροντίδας και άδειες για τους εργαζόμενους/ες με οικογενειακές υποχρεώσεις (Neysmith et al., 2013). Παρατηρείται δε στην Ευρώπη και ευρύτερα μια αυξανόμενη τάση τυποποίησης της ανεπίσημης φροντίδας με τη διεύρυνση της αγοράς σε νέους τομείς, με την εμπορευματοποίηση δραστηριοτήτων όπως η ανεπίσημη φροντίδα, με γυναίκες μετανάστριες να πρωταγωνιστούν στην παροχή της (Dahle, 2011).

Πιο πρόσφατα, το όλο ζήτημα ανέδειξε επιπρόσθετα η πανδημία του covid-19. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Bhattacharya (2020) *«Η κρίση του κορωνοϊού ξεκαθάρισε με έναν τραγικό τρόπο δύο πράγματα. Πρώτον, ότι ήταν σωστό αυτό που έλεγαν εδώ καιρό οι φεμινίστριες για την κοινωνική αναπαραγωγή, ότι η εργασία της φροντίδας είναι η βασική, δηλαδή η πιο σημαντική εργασία που γίνεται στην κοινωνία... Αυτό που λένε όλοι και όλες είναι: «Να συνεχίσουν να δουλεύουν οι νοσοκόμες και οι καθαρίστριες, να μείνουν ανοικτές οι υπηρεσίες που μαζεύουν τα σκουπίδια, να συνεχιστεί η παραγωγή τροφίμων».* Φαγητό, καύσιμα, στέγη, φροντίδα, καθαρίσματα: αυτές είναι οι «βασικές υπηρεσίες». Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ο αριθμός των ατόμων που παρέχουν φροντίδα, ιδίως των γυναικών, αυξήθηκε κατά 10% τον πρώτο χρόνο της πανδημίας, ενώ παρατηρείται και εντατικοποίηση της συμμετοχής σε αυτήν, με σημαντική αύξηση των εβδομαδιαίων ωρών που αφιερώνονται στην παροχή της (EUROCARERS, 2021).

Επιπλέον, οι αναδιαρθρώσεις στην αγορά εργασίας, οι οποίες συνοφαινούνται με την αύξηση της γυναικείας απασχόλησης, αλλά και την αύξηση, κυρίως, της αντρικής ανεργίας, συμπαρασύρουν αλλαγές στη δομή της οικογένειας-αν και σε διαφορετικό βαθμό ανάμεσα στις χώρες-θέτουν συνάμα υπό αμφισβήτηση παρωχημένα οικογενειοκεντρικά συστήματα κοινωνικής προστασίας. Το μοντέλο κοινωνικής προστασίας, που βασίζεται στον άνδρα κουβαλητή, στο πλαίσιο πλήρους και σταθερής απασχόλησης, στον οποίο εξαρτώνται τα μη απασχολούμενα μέλη της οικογένειας, το οποίο θεωρείται ότι αποτέλεσε, με επιμέρους διαφοροποιήσεις, το βασικό μοντέλο κοινωνικής προστασίας, δεν ανταποκρίνεται στο καινούργιο παραγωγικό υπόδειγμα (Béland and Mahon, 2016).

Οι παραπάνω ανακατατάξεις παραπέμπουν τόσο σε μια προσπάθεια διαχείρισης της ‘κρίσης’ του κράτους πρόνοιας, ιδιαίτερα στο πλαίσιο μιας νεοφιλελεύθερης προοπτικής, όσο και στη δυνατότητα μιας ανανεωτικής οπτικής των συστημάτων κοινωνικής προστασίας με την αναγνώριση νέων υποκειμένων ως αποδεκτών, όπως τα άτομα που παρέχουν φροντίδα (Shaver, 2018).

Είναι ευρέως γνωστό ότι η φεμινιστική σκέψη στο χώρο της κοινωνικής πολιτικής έχει δραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο στην ανάδειξη, μελέτη και επαναδιατύπωση της έννοιας της φροντίδας. Η προσέγγιση της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική από τη σκοπιά του φύλου έχει αποτελέσει το κεντρικό σημείο αναφοράς της μέχρι σήμερα θεώρησης του ζητήματος, όχι μόνο γιατί οι γυναίκες αποτελούν την πλειοψηφία των φορέων φροντίδας¹, αλλά και γιατί η αποδόμηση της έννοιας της φροντίδας στις επιμέρους διαστάσεις της όπως επίσημη-ανεπίσημη, αμειβόμενη-μη αμειβόμενη, η φροντίδα ως σχέση-δραστηριότητα αγγίζει την ίδια την εννοιολόγηση του φύλου.

Αφετηρία αποτελούν οι απόπειρες ερευνητριών στον ακαδημαϊκό χώρο, στις αρχές της δεκαετίας του 80, στις αγγλοσαξονικές και στις σκανδιναβικές χώρες, κυρίως στη Βρετανία και στη Νορβηγία. Ερμηνείες οι οποίες, ως σημειωθεί, έχουν τύχει ευρύτερης αναγνώρισης, έχουν επηρεάσει την όλη θεώρηση του θέματος σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες και ευρύτερα², και έχουν βρει την προέκτασή τους σε διακρατικό επίπεδο, ιδιαίτερα από τα μέσα της δεκαετίας του 90 και μετά, στη θεώρηση της θέσης των γυναικών στα καθεστώτα ευημερίας, η οποία εγκαινιάζεται με τη φεμινιστική κριτική στο πολυσυζητημένο βιβλίο του Esping-Andersen (1990) «*Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού της ευημερίας*».

Στο πόνημα ανά χείρας, επιχειρείται μια σύντομη περιοδολόγηση της έννοιας της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική και της σχέσης της με το φύλο, η οποία μετρά πλέον ένα χρονικό διάστημα σαράντα και πλέον ετών. Η περιοδολόγηση αυτή αναδεικνύει, κυρίως, τις δεκαετίες από το 1980 έως το 2000 κατά τη διάρκεια των οποίων άνθησε η μελέτη/έρευνα του συγκεκριμένου επιστημονικού αντικειμένου.

Από τη δεκαετία του 2000 και μετά, σταδιακά η μελέτη της φροντίδας αποδεσμεύεται από την σχεδόν αποκλειστική της πρόσδεση με το φύλο, με τη μετατόπιση του κέντρου βάρους του επιστημονικού ενδιαφέροντος σε άλλες κοινωνικές διαφορές και στον τρόπο που αυτές συνυφαίνονται με την παροχή φροντίδας. Μαζί με την μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τον φορέα φροντίδας και το φύλο στην ίδια την φροντίδα, αποκτά βαρύτητα και η ανάδειξη του κοινωνικοπολιτικού πλαισίου αναφοράς της. Η σύγχρονη αυτή τάση χαρακτηρίζεται από διεπιστημονικότητα στην προσέγγιση του αντικειμένου, συνοδεύεται από τη μετατόπιση του θεωρητικού και ερευνητικού ενδιαφέροντος από το τοπικό στο παγκόσμιο-με έμφαση στις αλυσίδες φροντίδας και το ρόλο των μεταναστριών στην παροχή της- καθώς και στην επαναφορά της έννοιας της κοινωνικής αναπαραγωγής ως ερμηνευτικό εργαλείο, ζήτημα το οποίο απλώς θα θίξουμε στο παρόν άρθρο για να επανέλθουμε αναλυτικότερα σε επόμενη δημοσίευση.

---

1. Παρά την αύξηση της γυναικείας απασχόλησης-ο Κοινοτικός μέσος όρος της γυναικείας απασχόλησης έχει αυξηθεί από 48,4% το 1994 σε 66,5% το 2017 (European Labour Force Survey, 1998 και 2018)-οι γυναίκες συνεχίζουν να συμμετέχουν σε μεγαλύτερο βαθμό από τους άνδρες στην φροντίδα. Αν και η συμμετοχή των δύο φύλων στην φροντίδα και στην οικιακή εργασία διαφέρει ανάμεσα στις χώρες της Ε.Ε (Verbakel, E. et al (2017) ‘Informal Care in Europe: Findings from the European Social Survey’, *European Journal of Public Health*, vol. 27, issue (1).

2. βλ. αναλυτικότερα Λαμπροπούλου, 1999, μεταξύ άλλων και για την Ελλάδα, ζήτημα στο οποίο θα επανέλθουμε ειδικότερα σε επόμενο άρθρο.

2. Η εννοιολόγηση της φροντίδας τη δεκαετία του 1980: αγγλοσαξονικές δυϊστικές προσεγγίσεις στο πλαίσιο της ισότητας των φύλων και ο αντίλογος του Σκανδιναβικού φεμινισμού

Η ενασχόληση με την εννοιολόγηση της φροντίδας στη θεωρία της κοινωνική πολιτική αποτελεί ένα έργο εξαιρετικά δύσκολο, λόγω της ιδιαίτερα πλούσιας βιβλιογραφίας γύρω από το ζήτημα, γεγονός που δυσχεραίνεται και από την έλλειψη μιας συνολικής, πέρα από τα σύνορα ορισμένων χωρών, αποτίμησης των ποικίλων ερμηνειών και εννοιολογήσεων της φροντίδας.

Παρά το γεγονός ότι η έννοια της φροντίδας δύναται να ποικίλει στο νόημα το οποίο προσδίδεται σε αυτήν σε διαφορετικά χωροχρονικά πλαίσια, καθώς και στα πλαίσια συγκεκριμένων σχέσεων φροντίδας, εντούτοις στη θεωρία της κοινωνικής πολιτικής έχουν επικρατήσει ως κυρίαρχες ορισμένες μόνο εκδοχές της.

Η φροντίδα είχε αρχικά, αντίληψη κυρίαρχη που διέτρεχε ολόκληρη τη δεκαετία του 80, ιδωθεί ως μια μη αμειβόμενη εργασία, στα πλαίσια του ιδιωτικού χώρου του νοικοκυριού, δηλαδή σε ταύτιση με την ανεπίσημη εκδοχή της, που εστιαζόταν μονόπλευρα στον φορέα φροντίδας, αγνοώντας τις ανάγκες των ατόμων που λαμβάνουν φροντίδα, και που απεμπόλιζε τυχόν αμοιβαιότητα, αλληλεξάρτηση, αντιμετωπίζοντάς την ως μια καταναγκαστική και καταπιεστική για τις γυναίκες, που πρωταγωνιστούσαν σε αυτήν, εμπειρία.

2.1. Η φροντίδα ως αμειβόμενη και μη αμειβόμενη εργασία: από το δυισμό στη σύνθεση

Για να ξεκινήσουμε από τη θεώρηση της φροντίδας ως μη αμειβόμενης εργασίας, αυτή παραπέμπει σαφώς στις πρώτες απόπειρες εννοιολόγησης της φροντίδας, στη Βρετανία, στις αρχές της δεκαετίας του 80, όπου η ταύτιση της παροχής φροντίδας με την φροντίδα στην οικογένεια και σε συνέχεια με αυτήν των γυναικών ως ανεπίσημων φορέων φροντίδας, προδιέγραψε την αντίληψη της φροντίδας ως μη αμειβόμενη εργασία (Finch & Groves, 1980, Finch, 1984, Graham, 1983, Ungerson, 1983a, 1983b). Αποτέλεσε, με τον τρόπο αυτό, η θεώρηση της φροντίδας τη συνέχεια και διεύρυνση του προβληματισμού για την οικιακή εργασία³ και το ρόλο των γυναικών σε αυτήν, αλλά και την απάντηση στα προτεινόμενα μέτρα της νεοφιλελεύθερης κυβέρνησης της περιόδου, για την «φροντίδα στην κοινότητα», τα οποία είχαν ως στόχο την εναπόθεση της ευθύνης για την παροχή φροντίδας στην οικογένεια.

Στη βάση του παραπάνω θεωρητικού και πολιτικού πλαισίου δόθηκε έμφαση στον καταναγκαστικό και καταπιεστικό χαρακτήρα της φροντίδας, κυρίως αναφορικά με τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας στην οικογένεια, και τις αρνητικές επιπτώσεις της συμμετοχής των γυναικών σε αυτήν για την ένταξή τους στην αγορά εργασίας.

Αυτό που έχει εξέχον ενδιαφέρον είναι ότι φροντίδα ως μη αμειβόμενη εργασία δεν συμβαδίζει, ήδη από τη δεκαετία του 80 στη Μεγάλη Βρετανία και γενικότερα στον ευρωπαϊκό βορρά, με την πραγματικότητα της παροχής φροντίδας υπό πληρωμή στα πλαίσια του νοικοκυριού.

3. Όπως καθιερώθηκε μέσα από το έργο της Oakley για την κοινωνιολογία της οικιακής εργασίας [βλ. Oakley, M. (1974) *The Sociology of Housework*, London: Martin Robertson].

Η ανάπτυξη νέων τομέων δραστηριοτήτων, συνήθως πέρα από τη σφαίρα της θεσμοθετημένης απασχόλησης, σε σύνδεση με την απορρύθμιση των κοινωνικών υπηρεσιών και την αυξανόμενη εμπορευματοποίηση της φροντίδας, θέτουν επιτακτικά το ζήτημα της αμειβόμενης φροντίδας. Με την προώθηση της εμπορευματοποίησης της φροντίδας, άλλες κοινωνικές διαφορές πέρα από το φύλο, όπως η τάξη και η φυλή-εθνότητα, αποκτούν ιδιαίτερη σημασία, αν λάβουμε υπόψη μας ότι γυναίκες της εργατικής τάξης με χαμηλή ειδίκευση, μετανάστριες, αλλά και αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών, πλειοψηφούν σε αυτήν την συχνά άτυπη μορφή απασχόλησης (Jenson, 1997).

Η θεώρηση της φροντίδας αποκλειστικά ως μη αμειβόμενη εργασία δεν συμβαδίζει, επίσης, με τη σύγχρονη τάση στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής για στήριξη και συμπλήρωση με παροχές σε χρήμα, τόσο των ατόμων που παρέχουν όσο και αυτών που λαμβάνουν φροντίδα, με παράλληλη συρρίκνωση των κοινωνικών υπηρεσιών (Baldock, 1993).

Η Σκανδιναβική προσέγγιση της φροντίδας εγκαινιάζεται, την ίδια χρονική περίοδο, στη Νορβηγία με το άρθρο της Wærness (1979) το οποίο αποσκοπούσε στην ανάδειξη του αφανούς ρόλου των γυναικών ως φορέων φροντίδας σε ένα αναπτυσσόμενο κράτος πρόνοιας, και παραμένει αφανής μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 90, ενώ ως σημειωθεί ότι ακόμη και σήμερα η εννοιολόγηση της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική εκλαμβάνεται πολύ συχνά ως ενιαία, λαμβάνοντας υπόψη μόνο τις αγγλοσαξονικές προσεγγίσεις. Ενώ και σε αυτήν την περίπτωση η αναζήτηση ερμηνευτικού πλαισίου για την φροντίδα συνδέεται με την παράμετρο φύλο, δηλαδή αποσκοπεί στην ανάδειξη του ρόλου των γυναικών σε αυτήν, όπως άλλωστε και στη Βρετανική εκδοχή της, εντούτοις αυτή δεν ταυτίζεται με την φροντίδα στην οικογένεια και δεν ορίζεται αποκλειστικά ως μη αμειβόμενη εργασία.

Η διπλή αυτή ερμηνεία της φροντίδας, ως αμειβόμενη και μη αμειβόμενη εργασία, δεν είναι τυχαία, αν λάβουμε υπόψη μας την διευρυμένη κρατική παρέμβαση στον οικιακό χώρο και την έμφαση στη συλλογική κάλυψη κοινωνικών αναγκών, καθώς και την παράλληλη στρατηγική, με τη διεύρυνση του συστήματος κοινωνικής φροντίδας, προώθησης της απασχόλησης των γυναικών ως επίσημων φορέων φροντίδας, όπως γίνεται εμφανές με την εξάπλωση του σχήματος βοήθεια στο σπίτι, ήδη από τη δεκαετία του 50, αρχικά για τα παιδιά και μετά για τους ηλικιωμένους (Wærness, 1984, p.74).

Στο θέμα αυτό επανέρχεται η ίδια στη δεκαετία του 90 στα πλαίσια ερευνών για την φροντίδα των παιδιών και των ηλικιωμένων (Wærness, 1994), καθώς και άλλες ερευνήτριες όπως η Leira (1992) ειδικότερα για την παιδική φροντίδα, και η Lingsom (1997) αναφορικά με τα σχήματα παροχών σε είδος και σε χρήμα για τους ανεπίσημους φορείς φροντίδας ηλικιωμένων ατόμων.

Παρότι στις Σκανδιναβικές χώρες η διευρυμένη κρατική παρέμβαση στην κάλυψη αναγκών φροντίδας μέσα από παροχές σε χρήμα για τους ανεπίσημους φορείς φροντίδας, και η απασχόληση των γυναικών στις υπηρεσίες φροντίδας, δεν θεωρείται από όλες τις φεμινίστριες προς όφελος των γυναικών, εφόσον για ορισμένες η παρέμβαση αυτή προδιαγράφει την αντικατάσταση της ιδιωτικής από μία 'δημόσια πατριαρχία', εντούτοις πολλές ερευνήτριες, εντός και εκτός φεμινιστικού χώρου, θεωρούν τόσο τη θεσμική κατοχύρωση μέτρων κοινωνικής προστασίας για τους ανεπίσημους φορείς φροντίδας όσο και την παράλληλη προώθηση της απασχόλησης των γυναικών στις υπηρεσίες φροντίδας ως καθοριστικό παράγοντα για την αυτονομία τους (βλ. Siim, 1994).

Αυτό που αποτελεί, πάντως, γεγονός είναι ότι από τις αρχές της δεκαετίας του 90 και μετά, στο πλαίσιο ενός δημόσιου διαλόγου για την φροντίδα μεταξύ φεμινιστριών από τη Βρετανία και τις Σκανδιναβικές χώρες, μία βασική πρωταγωνίστρια της θεώρησης της φροντίδας ως μη αμειβόμενης εργασίας, η Ungerson (1991), αναγνωρίζει ως ανεπαρκή την αντίθεση ανάμεσα σε επίση-

μη και ανεπίσημη φροντίδα, δηλαδή τη διάσταση ανάμεσα στο αμειβόμενο και μη αμειβόμενο χαρακτήρα της φροντίδας, ενώ η ίδια έκτοτε ασχολείται διεξοδικά με την σχήματα πληρωμής για τους ανεπίσημους φορείς φροντίδας, όπως και άλλες ερευνήτριες. Η Graham, (1991, p.18), στο πλαίσιο της δικής της αυτοκριτικής, αναγνωρίζει την ύπαρξη αμειβόμενης φροντίδας στο χώρο του νοικοκυριού, κυρίως υπό την έννοια της προσωπικής υπηρεσίας, στην οποία, άλλες κοινωνικές διαφορές, πέρα από το φύλο, όπως η φυλή και η τάξη, διαπλέκονται στην παροχή της.

Η υπέρβαση του διαχωρισμού ανάμεσα στην αμειβόμενη και στη μη αμειβόμενη φροντίδα, δηλαδή η αποφυγή μιας μονομερούς προσέγγισης της φροντίδας ως μη-αμειβόμενης εργασίας, είναι σημαντική γιατί μετατοπίζει το κέντρο βάρους από τον άνισο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα φύλα στην οικογένεια και τη θεώρηση της κρατικής παρέμβασης αποκλειστικά και μόνο αναφορικά με την προώθηση της γυναικείας απασχόλησης, στο σύνολο των μέτρων σε χρήμα και σε είδος που κατοχυρώνουν τα δικαιώματα των γυναικών τόσο ως εργαζομένων όσο και ως φορέων φροντίδας. Με τον τρόπο αυτό η φροντίδα γίνεται αντιληπτή όχι μόνο ως δραστηριότητα αλλά και ως σχέση, ενώ ένα πλαίσιο αναφοράς που ξεπερνάει τέτοιου είδους διαχωρισμούς παρέχει τη δυνατότητα να εξετάσουμε τη σημασία άλλων κοινωνικών διαφορών⁴ πέρα από το φύλο στην παροχή της (βλ. Lampropoulou, 2000).

2.2. Η φροντίδα ως δραστηριότητα και ως σχέση: από την ισότητα στη διαφορά

Η έμφαση που δόθηκε από τις φεμινίστριες στη Βρετανία στη δεκαετία του 80 στη μη-αμειβόμενη διάσταση της φροντίδας, στόχευε, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, στην ανάδειξη του καταναγκαστικού και καταπιεστικού χαρακτήρα της φροντίδας, κυρίως αναφορικά με τις αρνητικές επιπτώσεις για τη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας. Ο υπερτονισμός του καταπιεστικού χαρακτήρα της φροντίδας για τις γυναίκες, προδιέγραψε, παράλληλα με την θεώρηση της φροντίδας ως μη αμειβόμενης εργασίας, την υποβάθμιση του συναισθηματικού της χαρακτήρα, καθώς και των διαφορετικών εμπειριών που απορρέουν από την συμμετοχή αυτή στη βάση επιμέρους σχέσεων φροντίδας. Ο σχεσιακός χαρακτήρας της φροντίδας γίνεται αντιληπτός εδώ υπό μια διττή έννοια, αφενός αναφορικά με τη συναισθηματική διάσταση της φροντίδας και αφετέρου με την παροχή φροντίδας στα πλαίσια διαφορετικών σχέσεων φροντίδας.

Όσον αφορά στη συναισθηματική και στη πρακτική διάσταση της φροντίδας, η αποφυγή ταύτισης της φροντίδας με συναισθηματικές διεργασίες που συνδέονται στερεοτυπικά με ιδιότητες του γυναικείου φύλου είχε ως αποτέλεσμα την έμφαση στη φροντίδα ως δραστηριότητα, η οποία παραπέμπει στο γνωστό διαχωρισμό στην αγγλική γλώσσα ανάμεσα στο care for και care about. Μία από τις πρωταγωνίστριες της δημόσιας συζήτησης για την φροντίδα στη Βρετανία, στις αρχές της δεκαετίας του 80, η Ungerson (1983α, p. 31), αναφερόμενη στη σχέση του πρακτικού (care for) και του συναισθηματικού (care about) χαρακτήρα της φροντίδας τονίζει ότι «το νόημα της φροντίδας όπως εκφράζεται με την πρώτη έννοια είναι εντελώς διαφορετικό από αυτό που γίνεται αντιληπτό με την δεύτερη», δηλαδή ότι οι δύο αυτές διαστάσεις της φροντίδας πρέπει να ειπωθούν ως απόλυτα διακριτές.

4. Για παράδειγμα Morris (1993) για συσχέτιση φύλου με την αναπηρία, Walker (1987) για συσχέτιση τάξης-ηλικίας, Guranatnam (1993) για συσχέτιση φυλής και τάξης (βλ. αναλυτικότερα Dalley, 1988).

Είναι, βέβαια, γεγονός ότι την ίδια χρονική περίοδο μία άλλη ερευνήτρια, η Graham (1983, p.15), επιχειρεί από την αρχή της αρθρογραφίας της πάνω στο θέμα μία ανάλυση που περιλαμβάνει τόσο την προβληματική της φροντίδας ως πρακτική δραστηριότητα, όσο και ως συναισθηματική διεργασία, μια δουλειά αγάπης (a Labour of Love) όπως την ονομάζει χαρακτηριστικά. Στη διερεύνηση όμως της διαμόρφωσης της γυναικείας ταυτότητας ως φορέα φροντίδας που επιχειρεί η ίδια, τονίζει ότι *“η διαδικασία της φροντίδας [δηλ. η θηλυκοποιημένη εκδοχή της] ορίζει τόσο την ταυτότητα όσο και την δραστηριότητα των γυναικών στις δυτικές κοινωνίες. Αυτή καθορίζει και το πως αισθάνονται οι γυναίκες σε μια καπιταλιστική και πατριαρχική τάξη πραγμάτων”* (ο.π. p. 30).

Διευρύνοντας το συλλογισμό αυτό, η Ungerson (1983b, p. 35), στο πλαίσιο αναζήτησης ενός πλαισίου για τη διερεύνηση του ρόλου των γυναικών στην φροντίδα, διευκρινίζει, περαιτέρω, ότι η όλη θεώρηση του θέματος πρέπει να εστιαστεί στην ανάδειξη του άνισου καταμερισμού της φροντίδας ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες, με κέντρο αναφοράς τη συμμετοχή των γυναικών σε ασχολίες ρουτίνας, που προσιδιάζουν με την οικιακή εργασία. Στο ίδιο άρθρο, ανατρέχοντας σε έρευνες για τις μητέρες που φροντίζουν παιδί με αναπηρία, σχολιάζει τα αποτελέσματα των ερευνών που φέρουν τις μητέρες να αποκομίζουν θετική εμπειρία από τη συμμετοχή τους στη φροντίδα, και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τυχόν θετικές διαστάσεις της συμμετοχής στην φροντίδα αφορούν πιθανά τη συγκεκριμένη σχέση φροντίδας, και ότι το ‘μητρικό’ αυτό μοντέλο φροντίδας, όπως το ονομάζει, δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την διερεύνηση του ρόλου και των στάσεων των ανεπίσημων φορέων φροντίδας απέναντι στη φροντίδα σε άλλες περιπτώσεις, όπως στην φροντίδα των ηλικιωμένων. Η μέριμνα για την αποφυγή οποιασδήποτε αναφοράς σε εγγενείς ιδιότητες του γυναικείου φύλου, όπως της μητρικής λειτουργίας, είχε ως αποτέλεσμα την αντίληψη της θέσης των γυναικών στην φροντίδα περιοριστικά ως ένα κοινωνικό κατασκεύασμα, και αποτέλεσε έναν από τους βασικούς λόγους, στην ευρύτατη βιβλιογραφία για τους ανεπίσημους φορείς φροντίδας στις αγγλοσαξονικές χώρες, να μην συμπεριληφθεί η φροντίδα ατόμων με αναπηρία αλλά και γενικότερα η φροντίδα των παιδιών (βλ. Λαμπροπούλου, 1998).

Εστιάζοντας τον προβληματισμό γύρω από την φροντίδα στις γυναίκες φορείς φροντίδας και στις αρνητικές συνέπειες της συμμετοχής τους σε αυτήν, ο σχεσιακός της χαρακτήρας υποβαθμίστηκε και η εμπειρία των ατόμων που λαμβάνουν φροντίδα, με ελάχιστες εξαιρέσεις, δεν ενσωματώθηκε στην όλη θεώρηση του θέματος. Ζήτημα το οποίο αποτέλεσε πεδίο κριτικής κυρίως από φεμινίστριες-μέλη του κινήματος ατόμων με αναπηρία, οι οποίες ανέδειξαν την αμοιβαιότητα, την ανταλλαγή φροντίδας, για παράδειγμα ένα παιδί που λαμβάνει φροντίδα από μητέρα με αναπηρία ενώ παράλληλα και το ίδιο παρέχει φροντίδα, διευκολύνοντάς τη σε δραστηριότητες της καθημερινότητας της ή που εμπλέκεται στη φροντίδα ηλικιωμένου ατόμου, ανάπηρου αδελφού/ης ως μέλος της οικογένειας (Parker and Clarke, 2002).

Είναι εμφανές ότι η ταύτιση της φροντίδας με την φροντίδα στην οικογένεια, στην ταύτιση της μάλιστα με ένα μονοδιάστατο μοντέλο, αυτό της πυρηνικής οικογένειας με τον άνδρα κουβαλητή, δεν συμπεριλαμβάνει το ρόλο των ευρύτερων άτυπων δικτύων, δεν καθιστά φανερές τις διαφορές ανάμεσα σε διαφορετικά νοικοκυριά όσον αφορά στην παροχή φροντίδας, το ρόλο των ανδρών⁵ σε αυτήν, ιδιαίτερα αναφορικά με ορισμένες σχέσεις φροντίδας, όπως η φροντίδα

5. Η ανάπτυξη των ‘ανδρικών σπουδών’ αλλά και η στροφή στην έρευνα διαφορετικών σχέσεων φροντίδας, όπως σε ομοφυλόφιλα ζευγάρια, ήταν αυτή που ανέδειξε, κατά κύριο λόγο, πέρα από την φροντίδα υπερήλικων συζύγων, τον ρόλο των ανδρών στην φροντίδα, αναλυτικότερα βλ. Parker, G. and Seymour, J. (1998), Dahle, M, etal. (2011).

συζύγων/συντρόφων, καθώς και τις διαφορές ανάμεσα στις γυναίκες ως προς το εύρος και τις επιμέρους δραστηριότητες που συνθέτουν τη συμμετοχή τους στην φροντίδα (Thomas, 1993, Phillips, 2007).

Στη σκανδιναβική προσέγγιση η συμμετοχή στην φροντίδα δεν γίνεται αντιληπτή περιοριστικά στα πλαίσια ορισμένων μόνο δραστηριοτήτων, όπως στη βρετανική θεώρηση του θέματος. Η δουλειά παροχής φροντίδας περιλαμβάνει σύμφωνα με την Waerness (1987, p. 85) *‘όλο το φάσμα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων και εμπειριών όσον αφορά στην αίσθηση του προσωπικού ενδιαφέροντος για τους άλλους και την ανάληψη ευθυνών για την ποιότητα ζωής τους’*. Ας σημειωθεί εδώ ότι στην ανεπίσημη φροντίδα συμπεριλαμβάνεται ο χρόνος ο οποίος καταναλώνεται σε δραστηριότητες επαφής με κοινωνικές υπηρεσίες, δηλαδή η συνέχεια της επίσημης και ανεπίσημης φροντίδας και ο διαμεσολαβητικός ρόλος των γυναικών σε αυτήν. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Waerness (1989, p. 222), πολλοί συγγενείς εργάζονται ως οικογενειακοί βοηθοί στο σπίτι, ορισμένοι ανεπίσημοι φορείς φροντίδας λαμβάνουν αμοιβή μέσω επιδομάτων, μισθό φροντίδας ή διευρυμένων αδειών με αποδοχές για φροντίδα, ή όπως προσθέτει η Leira, (1993, p. 24) πρόκειται για γυναίκες σε διαφορετική φάση του κύκλου ζωής.

Ενώ στο πλαίσιο της βρετανικής θεώρησης η φροντίδα ορίζεται ως δραστηριότητα και εστιάζεται στον άνισο έμφυλο καταμερισμό εργασίας στην οικογένεια, στη σκανδιναβική προσέγγιση αναλύεται ως σχέση. Η Waerness (1984, pp. 70-71) σε ένα από τα πρώτα άρθρα της, επιχειρώντας μια αποκωδικοποίηση της έννοιας της φροντίδας, διακρίνει τρεις βασικές επιμέρους μορφές, την προσωπική υπηρεσία (personal service), η οποία βασίζεται σε άνισες κοινωνικές σχέσεις και ο φορέας φροντίδας βρίσκεται σε υποδεέστερη θέση, την εργασία παροχής φροντίδας (care-giving work), η οποία βασίζεται στην ισότιμη-αμοιβαία σχέση με το άτομο που λαμβάνει φροντίδα, το οποίο λόγω ηλικίας- συμπεριλαμβανομένων παιδιών και ηλικιωμένων- αναπηρίας ή ασθένειας δεν μπορεί να αυτοεξυπηρετηθεί, και την αυθόρμητη φροντίδα (spontaneous care), στο πλαίσιο της εκδήλωσης ενδιαφέροντος και αλληλεγγύης στην καθημερινή ζωή. Όλες οι σχέσεις φροντίδας, σύμφωνα με την ίδια, δύναται να λαμβάνουν χώρα τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό χώρο, και δεν επηρεάζονται από την παρέμβαση αμοιβής.

Η θεώρηση της Waerness είναι ιδιαίτερα σημαντική γιατί μεταφέρει τον προβληματισμό από τον φορέα φροντίδας στην ίδια την φροντίδα, την έννοια της οποίας αποκωδικοποιεί στη βάση του αν λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο άνισων σχέσεων μεταξύ των ατόμων που παρέχουν και λαμβάνουν φροντίδα, δηλαδή δεν αντιλαμβάνεται την παροχή της περιοριστικά στα πλαίσια του άνισου καταμερισμού εργασίας ανάμεσα στα φύλα και δεν συνδέει τη συμμετοχή των γυναικών στην φροντίδα a priori με σχέσεις εξάρτησης. Η ίδια δεν αναφέρεται αναλυτικά στην επίδραση επιμέρους κοινωνικών χαρακτηριστικών των συμμετεχόντων στην φροντίδα στο βαθμό που προδιαγράφουν σχέσεις εξάρτησης, αλλά έμμεσα η θεώρηση της επιτρέπει να γίνουν αντιληπτές διαφορές με βάση το φύλο, όπως στη μονόπλευρη εξυπηρέτηση των ανδρών από τις γυναίκες σε καθημερινές δραστηριότητες του νοικοκυριού, ή στην περίπτωση του/της οικιακού-προσωπικού βοηθού, συνήθως υποαμοιβόμενης/ου απασχολούμενης/ου, όπου η τάξη αλλά και άλλες κοινωνικές διαφορές όπως στη βάση της φυλής-εθνότητας, αποτελούν βασικές παραμέτρους που προδιαγράφουν αρνητικές εμπειρίες, αντικατοπτρίζοντας άνισες κοινωνικές σχέσεις, όπως γίνονται σήμερα εμφανείς με τη διεύρυνση της εμπορευματοποίησης της φροντίδας και τις μετατοπίσεις στο προνοιακό μείγμα στη Νορβηγία, όπως και σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες (Daatland, 1997).

Όσον αφορά στις σχέσεις φροντίδας που δεν σχετίζονται με την προσωπική υπηρεσία, όπου δηλαδή ο φορέας φροντίδας δεν βρίσκεται σε υποδεέστερη θέση, αυτές χαρακτηρίζονται, σύμφωνα με την Waerness (1984, π. 69), από την αμοιβαιότητα και αλληλεξάρτηση φορέα φροντίδας και ατόμου που λαμβάνει φροντίδα και την εκούσια συμμετοχή του φορέα φροντίδας στην παροχή της. Στο πλαίσιο αυτό, σύμφωνα με την ίδια, τα όρια ανάμεσα στη συναισθηματική και στην πρακτική διάσταση της φροντίδας δεν είναι διακριτά, δηλαδή η συμμετοχή στην φροντίδα έχει ουσιαστικά ένα θετικό χαρακτήρα. Η λέξη omsorg (φροντίδα), εξάλλου, στις σκανδιναβικές γλώσσες, μπορεί να μεταφραστεί τόσο ως συναίσθημα, όσο και ως πρακτική δραστηριότητα, και με τις δύο εκδοχές της έχει ένα θετικό περιεχόμενο, αντίθετα με το αρνητικό περιεχόμενο που φέρει η φροντίδα στις αγγλοσαξονικές ερμηνείες.

Όπως γίνεται, επίσης, εμφανές σε άλλη εργασία της όπου αναφέρεται ειδικότερα στη λογική της φροντίδας (the rationality of care), η Waerness θεωρεί ότι η ιδιαιτερότητα της φροντίδας ως δραστηριότητας γίνεται αντιληπτή μέσα από τη σύζευξη λογικής και συναισθήματος και θεμελιώνεται, με την απόκτηση γνώσης στα πλαίσια της καθημερινής πρακτικής άσκησης, στη στενή διαπροσωπική σχέση του φορέα φροντίδας με το άτομο που λαμβάνει φροντίδα (Waerness, 1987, pp. 210-224). Ως παράδειγμα της λογικής της φροντίδας παραθέτει τη μητρική σκέψη (maternal thinking) που παραπέμπει στο έργο της Ruddick (1980). Με την αναφορά της αυτή γίνεται κατανοητό ότι συνδέει την παροχή φροντίδας με γυναίκες ιδιότητες και κατά συνέπεια με ένα ερμηνευτικό πλαίσιο αναφοράς στη βάση της διαφοράς ανάμεσα στα φύλα, αντίθετα με τη βρετανική προσέγγιση του θέματος που προσεγγίζει την φροντίδα στο πλαίσιο της ισότητας των φύλων.

Η προσέγγιση της θέσης των γυναικών στην φροντίδα υπό την οπτική της διαφοράς ή της ισότητας ανάμεσα στα φύλα, παραπέμπει στις γενικότερες ερμηνείες της θέσης των γυναικών στην κοινωνία στο πλαίσιο διαφορετικών φεμινιστικών 'σχολών σκέψης' και ομάδων του γυναικείου κινήματος, θέμα στο οποίο δεν θα επεκταθούμε στο σημείο αυτό. Εδώ θα αρκεστούμε στο να επισημάνουμε ότι η σύνδεση της φροντίδας με γυναίκες ιδιότητες, όπως προκύπτει από το έργο της Waerness, παρότι δεν είναι κοινά αποδεκτή από όλες τις Σκανδιναβές φεμινίστριες, τα τελευταία χρόνια, η 'λογική της φροντίδας' ως εναλλακτικός ηθικός κώδικας, σε αντίθεση με μια ατομοκεντρική και ανδροκεντρική οπτική συμμετοχής στο κοινωνικό γίγνεσθαι, κερδίζει σταδιακά έδαφος στη φεμινιστική σκέψη και στον χώρο της κοινωνικής πολιτικής, ενώ το εννοιολογικό πλαίσιο αναφοράς της φροντίδας ως σχέσης που εγκαινιάζεται με το έργο της Waerness έχει βρει τη συνέχεια του στο έργο φεμινιστριών πολιτικών φιλοσόφων, όπως η Tronto (2011).

Η εννοιολόγηση της φροντίδας στη σκανδιναβική προσέγγιση, ιδιαίτερα μέσα από το πρωτοποριακό έργο της Waerness, είναι σαφές ότι δεν γίνεται αντιληπτή στο πλαίσιο δυϊστικών αντιπαράθεσεων, όπως στην αγγλοσαξονική θεώρηση, όσον αφορά τόσο στον αμειβόμενο-μη αμειβόμενο χαρακτήρα της φροντίδας όσο και στη διάσταση της φροντίδας ως σχέση και ως δραστηριότητα. Η έρευνα σε διαφορετικές ομάδες φορέων φροντίδας και στη βάση επιμέρους χαρακτηριστικών των ατόμων που λαμβάνουν και παρέχουν φροντίδα, τόσο στη Νορβηγία όσο και ευρύτερα, όπως και στη Βρετανία από τα μέσα της δεκαετίας του 90 και μετά, έχει τεκμηριώσει και διευρύνει το ερμηνευτικό πλαίσιο της Waerness, ειδικότερα αναφορικά με τον σχεσιακό χαρακτήρα της φροντίδας (Λαμπροπούλου, 2019).

3. Η εννοιολόγηση της φροντίδας από τη δεκαετία του 1990 και μετά: φύλο και φροντίδα στην τυπολογία των καθεστώτων ευημερίας-πέρα από το «δίλημμα της Wollstonecraft»;

Στη δεκαετία του 90, ο προβληματισμός για τη σχέση φύλου-φροντίδας βρήκε την προέκτασή του σε διακρατικό επίπεδο μέσα από την θεωρητική και εμπειρική μελέτη των καθεστώτων ευημερίας, με αφετηρία την κριτική που ασκήθηκε από φεμινίστριες θεωρητικούς στο πολυσυζητημένο βιβλίο του Esping-Andersen (1990).

Ο Esping-Andersen στο βιβλίο του «*Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού της ευημερίας*» επικεντρώνει την ανάλυσή του στη σχέση αγοράς εργασίας και κράτους πρόνοιας. Στο πλαίσιο αυτό, μέτρο σύγκρισης ανάμεσα σε διαφορετικά καθεστώτα ευημερίας αποτελεί κατά κύριο λόγο η έκταση της κρατικής παρέμβασης στην απο-εμπορευματοποίηση της εργατικής δύναμης (de-commodification) (ο.π, p. 52) στις διάφορες χώρες, οι οποίες περιλαμβάνονται στη μελέτη του, δηλαδή στη δυνατότητα που δίνεται στους πολίτες να αποφύγουν την πλήρη εξάρτηση από την αγορά εργασίας για μικρό ή μεγάλο χρονικό διάστημα χωρίς απώλεια εισοδήματος, διαδικασία στην οποία ο ρόλος του κράτους αλλά δευτερευόντως και της οικογένειας αποδεικνύεται καθοριστικός.

Επικεντρώνοντας, όμως, στη θεώρηση της εργασίας περιοριστικά ως μισθωτής απασχόλησης, η παράμετρος φύλο δεν ενσωματώνεται στην ανάλυσή του Esping-Andersen με τρόπο που να λαμβάνει υπόψη τη σημασία της ανεπίσημης φροντίδας και της οικιακής εργασίας και τον πρωταγωνιστικό ρόλο των γυναικών σε αυτές τις δραστηριότητες, δηλαδή τη σημασία του άνισου καταμερισμού εργασίας ανάμεσα στα φύλα ως διαμεσολαβητικό παράγοντα ανάμεσα στο κράτος και την αγορά εργασίας, με αποτέλεσμα όταν οι γυναίκες δεν βρίσκονται στην αγορά εργασίας να εξαφανίζονται από την ανάλυσή του (Taylor-Gooby, 1991, Langan and Ostner, 1991).

3.1. Η πρώιμη φεμινιστική κριτική στο έργο του Esping-Andersen για τα καθεστώτα ευημερίας

Η κριτική που ακολούθησε την έκδοση του βιβλίου του Esping-Andersen (1990) περιλαμβάνει τις προσπάθειες αφενός διεύρυνσης, αφετέρου τροποποίησης των κριτηρίων ταξινόμησης σε καθεστώτα ευημερίας, από φεμινίστριες θεωρητικούς, αρχικά, κυρίως, στη Μεγάλη Βρετανία και στις ΕΠΑ. Υιοθετήθηκαν δύο ευρείες προσεγγίσεις από τη φεμινιστική σκέψη: η πρώτη αφορούσε στην ενσωμάτωση του φύλου στην υπάρχουσα προβληματική των καθεστώτων ευημερίας, ενώ η δεύτερη προσέγγιση επιχείρησε να ενσωματώσει τη διάσταση του φύλου με την κατασκευή νέου θεωρητικού πλαισίου.

Το πιο σημαντικό παράδειγμα της πρώτης προσέγγισης ήταν αυτό της Orloff (1993) που ενσωμάτωσε το φύλο στην τυπολογία των καθεστώτων ευημερίας του Esping-Andersen. Πιο συγκεκριμένα, η Orloff (1993, p. 321) πρότεινε ως κριτήριο ταξινόμησης των προνοιακών καθεστώτων τη δυνατότητα που παρέχεται στις γυναίκες να δημιουργήσουν και να συντηρήσουν αυτόνομο νοικοκυριό αποφεύγοντας την εξάρτηση σε άλλα άτομα (to form and maintain autonomous household). Η ίδια αντιλαμβάνεται την παράμετρο δυνατότητα 'για δημιουργία και συντήρηση

αυτόνομου νοικοκυριού' με δύο τρόπους, ο πρώτος αφορά στις πολιτικές που παρεμποδίζουν την εξάρτηση των γυναικών στον ανδρικό μισθό στα πλαίσια της οικογένειας και ενθαρρύνουν τη γυναικεία απασχόληση, και ο δεύτερος στην κατοχύρωση δικαιωμάτων που απορρέουν από τη συμμετοχή στην ανεπίσημη φροντίδα, επισημαίνοντας, όμως, ότι τα δικαιώματα αυτά, αν και υποσκάπτουν την εξάρτηση των γυναικών στους συζύγους τους, λειτουργούν αντιφατικά, αναπαράγοντας τον άνισο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα.

Την ίδια χρονιά, με σχετικό άρθρο της, η O' Connor (1993, pp. 511-513) πρόσθεσε στα κριτήρια ταξινόμησης την έννοια της προσωπικής αυτονομίας. Ως προσωπική αυτονομία (personal autonomy) θεωρείται η απομάκρυνση του κινδύνου προσωπικής εξάρτησης στο κράτος ή στην οικογένεια. Αν και η ίδια θεωρεί ότι η κατοχύρωση δικαιωμάτων κοινωνικής προστασίας, τα οποία συνδέονται με την απο-εμπορευματοποίηση της εργατικής δύναμης, είναι σημαντική τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες, μέτρο σύγκρισης ανάμεσα σε διαφορετικά καθεστώτα ευημερίας, από τη σκοπιά του φύλου, πρέπει να αποτελέσει, κατά τη γνώμη της, αν και σε ποίο βαθμό το κράτος διευκολύνει τη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας.

Ενώ ο Esping-Andersen (1990) τονίζει την πυχή της οικονομικής ανεξαρτησίας, η Lister (1994, p. 37) αναφέρει ότι «η διάσταση της απο-εμπορευματοποίησης πρέπει επίσης να συμπληρωθεί από αυτή που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «απο-οικογενειοποίηση» (de-familialization), ώστε να έχουμε μια ολοκληρωμένη προσέγγιση της επίτευξης της οικονομικής ανεξαρτησίας». Τα καθεστώτα ευημερίας θα μπορούσαν, επίσης, να χαρακτηριστούν, σύμφωνα με την άποψή της, ανάλογα με το βαθμό στον οποίο οι μεμονωμένοι ενήλικες μπορούν να διατηρήσουν ένα κοινωνικά αποδεκτό βιοτικό επίπεδο, ανεξάρτητα από τις οικογενειακές σχέσεις, είτε μέσω αμειβόμενης εργασίας είτε μέσω του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης.

Οι McLaughlin & Glendenning (1994) προτείνουν μια πιο γενική έννοια της απο-οικογενειοποίησης. Υπογραμμίζουν ότι η απο-οικογενειοποίηση δεν αφορά μόνο την εξάρτηση με βάση το φύλο αλλά και τις διαγενεακές σχέσεις. Το ζήτημα, αναφέρουν, δεν είναι «αν οι άνθρωποι είναι εντελώς «απο-οικογενειοποιημένοι», αλλά μάλλον ο βαθμός στον οποίο δέσμες νομικών και κοινωνικών κανόνων έχουν αλλάξει την ισορροπία της δύναμης μεταξύ ανδρών και γυναικών, μεταξύ εξαρτώμενων και μη εξαρτώμενων ατόμων, και ως εκ τούτου τους όρους και τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες τα άτομα συμμετέχουν σε οικογενειακές ή άλλες διευθετήσεις της φροντίδας» (ο.π 1994, p. 66). Η ιδέα ότι η φροντίδα πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως σχέση, η οποία δύναται να διέπεται από αμοιβαιότητα, βρίσκει την αφετηρία της, αναφορικά με την προβληματική των καθεστώτων ευημερίας, σε αυτή την διατύπωση. Ως εκ τούτου, η έννοια της απο-οικογενειοποίησης δύναται να αποτυπώνει όχι μόνο την οικονομική ανεξαρτησία και την ανεξαρτησία από την ευθύνη φροντίδας, αλλά και την ελευθερία επιλογής για τη συμμετοχή στη φροντίδα.

3.2. Η κατασκευή νέων μοντέλων/καθεστώτων ευημερίας με βάση τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας και η έννοια της απο-οικογενειοποίησης

Το σημείο εκκίνησης της δεύτερης προσέγγισης, αναφορικά με την κριτική της θεώρησης του Esping Andersen για τα καθεστώτα ευημερίας, αποτέλεσε η κατασκευή μοντέλων/καθεστώτων ευημερίας που βασίζονται στον καταμερισμό εργασίας μεταξύ των φύλων. Η Lewis (1992, p. 162),

σε μια προσπάθεια περαιτέρω τροποποίησης του θεωρητικού πλαισίου αναφοράς του Esping-Andersen, αναφέρει ότι η ιδέα ενός οικογενειακού μοντέλου, αυτό του άντρα κουβαλητή, διατρέχει όλα τα καθεστώτα ευημερίας. Το μοντέλο του άνδρα κουβαλητή αναπαράγει την εξάρτηση των γυναικών στους συζύγους τους στην οικογένεια, όπου οι γυναίκες φέρουν την κύρια ευθύνη για την παροχή φροντίδας, με αποτέλεσμα να παρεμποδίζεται η συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας. Το μοντέλο αυτό, σύμφωνα με την Lewis, εντοπίζεται με ορισμένες διαφοροποιήσεις σε όλες τις χώρες, και με βάση αυτές τις διαφοροποιήσεις μπορούμε να τις κατατάξουμε σε αυτές με ισχυρό, με τροποποιημένο ή με ασθενές/διπλής σταδιοδρομίας 'μοντέλο του άντρα κουβαλητή' (βλ. και Ostner and Lewis, 1994).

Σε συνέχεια της φεμινιστικής κριτικής στο έργο του, ο Esping Andersen (1999:45) εισάγει στην ανάλυσή του τον όρο «απο-οικογενειοποίηση» (de-familialization), χωρίς να κάνει, όμως, αναφορά στην προγενέστερη χρήση του όρου από τη Lister και τις McLaughlin & Glendenning. Ο Esping-Andersen χρησιμοποίησε την έννοια της απο-οικογενειοποίησης επικεντρώνοντας στη σημασία της διαθεσιμότητας παροχής φροντίδας έξω από το σπίτι/οικογένεια, ιδίως για τα παιδιά. Αυτό θεωρήθηκε απαραίτητη προϋπόθεση για την εμπορευματοποίηση των γυναικών, δηλαδή τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας και, συνεπώς, την ικανότητά τους να διεκδικούν κοινωνικά δικαιώματα βάσει του καθεστώτος τους ως εργαζομένων, αποκαλύπτοντας την υπεροχή της απασχόλησης έναντι άλλων δικαιωμάτων. Στο έργο του, η φροντίδα γίνεται αντιληπτή αρνητικά, δηλαδή ως βάρος για τις οικογένειες και εμπόδιο για την οικονομική ανεξαρτησία των γυναικών και έτσι η φροντίδα τόσο ως βασική υποχρέωση όσο και ως δικαίωμα των πολιτών χάνεται στη μετάφραση.

Σχετική είναι και η απόπειρα ανάπτυξης μια τυπολογίας των καθεστώτων ευημερίας με κριτήριο το είδος των πολιτικών που ενθαρρύνουν την ισότητα των φύλων παράλληλα με την εμπορευματοποίηση της εργατικής δύναμης, από τον Korpi (2000), με την κατάταξη σε καθεστώτα προσανατολισμένα στην αγορά, σε καθεστώτα διπλής σταδιοδρομίας, και σε καθεστώτα στήριξης της οικογένειας. Ο Korpi αναφέρεται στην ευρύτερη έννοια των ανισοτήτων μεταξύ των φύλων και όχι αποκλειστικά στην απασχόληση, αλλά ο κύριος στόχος του είναι οι πολιτικές που επηρεάζουν την ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας (ο.π. p. 143). Ως εκ τούτου, ενώ φαίνεται ότι ενσωματώνουν τον προβληματισμό που αναπτύχθηκε από φεμινίστριες θεωρητικούς στη συζήτηση για τα καθεστώτα ευημερίας, τόσο ο Esping-Andersen, όπως αναφέραμε παραπάνω, όσο και ο Korpi συνεχίζουν να επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στις πολιτικές που διευκολύνουν, αποκλειστικά, την ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας.

Έκτοτε η έννοια της απο-οικογενειοποίησης χρησιμοποιήθηκε ευρέως στη θεωρία της κοινωνικής πολιτικής. Οι φεμινίστριες θεωρητικοί χρησιμοποίησαν την έννοια της απο-οικογενειοποίησης, κυρίως, ως συνώνυμης με αυτή της εξατομίκευσης (individualisation), ακόμη κι όταν δεν αναφέρονται ρητά σε αυτήν, δηλαδή την κάλυψη αναγκών από κρατικές/δημόσιες πολιτικές ανεξάρτητα από τη θέση κάποιου/ας στην οικογένεια, αλλά και για την ανακατανομή των ρόλων των δύο φύλων στην φροντίδα.

Η Leitner (2003, p. 370), για παράδειγμα, διερεύνησε το βαθμό που οι κρατικές πολιτικές αναδιανέμουν την ευθύνη για την φροντίδα εντός της οικογένειας, αν αντικαθιστούν την οικογένεια ως πάροχο φροντίδας, αν κοινωνικοποιούν ή επικουρούν την παρεχόμενη φροντίδα και σχετικές λειτουργίες της οικογένειας και αν αντιμετωπίζουν τα μέλη της οικογένειας ως άτομα,

όσον αφορά τα δικαιώματα, τις υποχρεώσεις και τις πηγές υποστήριξης, αλλά και ως πιθανούς απασχολούμενους/ες. Στην ίδια γραμμή πλεύσης, οι Saraceno & Keck (2010, p. 682) έχουν, επίσης, χρησιμοποιήσει την έννοια της απο-οικογενειοποίησης ειδικότερα αναφορικά με την φροντίδα ηλικιωμένων ατόμων για την περιγραφή της παροχής από το κράτος εξατομικευμένων κοινωνικών δικαιωμάτων που απομειώνουν την οικογενειακή ευθύνη και εξάρτηση. Ωστόσο, επισημαίνουν ότι ο αντίθετος πόλος της απο-οικογενειοποίησης, η οικογενειοποίηση, μπορεί είτε να δημιουργηθεί άμεσα από την υπολειμματική κρατική παροχή υπηρεσιών και οικονομικής στήριξης (οικογενισμός εξ ορισμού) είτε έμμεσα από την ενεργή κρατική στήριξη της οικογενειακής φροντίδας των ατόμων (υποστηριζόμενος οικογενισμός).

Η Daly (2011:8) στέκεται κριτικά απέναντι στον όρο οικογενειοποίηση και απο-οικογενειοποίηση, καθώς θεωρεί ότι διατρέχει τον κίνδυνο η οικογένεια να γίνει αντιληπτή με σχετικά στατικούς όρους, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι διαφορετικές μορφές της και να αξιολογούνται οι αλλαγές στο ρόλο που διαδραματίζει μέσα στα χρόνια. Προτείνει δε ως πιο δόκιμη την έννοια της εξατομικεύσης ως αντίθετο πόλο της οικογενειοποίησης για τους σκοπούς της ανάλυσης του φύλου και της σχέσης του με τα σύγχρονα καθεστώτα ευημερίας, ζήτημα στο οποίο θα επανέλθουμε παρακάτω.

Συνοψίζοντας, οι παραπάνω προσεγγίσεις, με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως αυτή των McLaughlin and Glendenning (1994), εστιάζουν στον άνισο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα φύλα και στην επακόλουθη εξάρτηση των γυναικών στα πλαίσια της οικογένειας, ενώ η κρατική παρέμβαση, ως βασικό κριτήριο κατάταξης σε διαφορετικά καθεστώτα ευημερίας, προσμετράται στο βαθμό που ενισχύει την οικονομική ανεξαρτησία των γυναικών μέσα από την ενθάρρυνση της ένταξής τους στην αγορά εργασίας, όπως με την ανάπτυξη υπηρεσιών φροντίδας. Αντίληψη που παραπέμπει στην αγγλοσαξονική προσέγγιση της φροντίδας και της θέσης των γυναικών σε αυτήν, όπως την περιγράψαμε παραπάνω (βλ. 2). Ενώ οι προσεγγίσεις αυτές αναδεικνύουν τη σημασία της ανεπίσημης φροντίδας για την κατανόηση της θέσης των γυναικών στα καθεστώτα ευημερίας, η συμμετοχή στην φροντίδα ως ικανή συνθήκη ένταξης στα προγράμματα κοινωνικής προστασίας δεν έχει θέση, ακολουθούν έτσι τον Esping-Andersen στη προσέγγιση των κοινωνικών δικαιωμάτων μέσα από τη ταύτιση της ιδιότητας του πολίτη με τον πολίτη εργαζόμενο/η.

3.3. Πολίτης φορέας φροντίδας ή πολίτης εργαζόμενη/ος;

Η σχέση ανάμεσα στον 'πολίτη φορέα φροντίδας' και τον/την 'πολίτη εργαζόμενο-η' έχει αποτελέσει ένα από τα κεντρικά ζητήματα που έχουν απασχολήσει τη φεμινιστική θεωρία και πρακτική στο χώρο της κοινωνικής πολιτικής, προβληματισμός που σε μεγάλο βαθμό έχει γίνει αντιληπτός υπό τη μορφή του διλήμματος, 'ισότητα ή διαφορά', δηλαδή στο αν οι γυναικείες διεκδικήσεις θα πρέπει να ειπωθούν μέσα από μια ανδροκεντρική οπτική του πολίτη εργαζόμενου ή με τη γλώσσα της διαφοράς, στη βάση του πολίτη φορέα φροντίδας. Ζήτημα το οποίο έχει προκαλέσει ατέρμονες συζητήσεις και έχει διχάσει το φεμινιστικό κίνημα⁶. Πρόκειται, όπως αναφέρει η Pateman (1998)

6 .Σχεσιακός vs ατομοκεντρικός φεμινισμός: για ενδελεχή επισκόπηση βλ. Sarvacy, W. (1997) 'Social Citizenship from a feminist perspective', *Hypatia*, Vol.12(4).

για το γνωστό «δίλημμα της Wollstonecraft» που αντιπαραθέτει τα ανδροκεντρικό, συνδεδεμένο με τη συμμετοχή στην επίσημη απασχόληση, με το γυναικοκεντρικό που παραπέμπει στις γυναίκες ως μητέρες και φορείς φροντίδας, ως δύο διαφορετικά μοντέλα ένταξης και συμμετοχής στο κοινωνικό γίγνεσθαι και κατά συνέπεια στα συστήματα κοινωνικής προστασίας.

Στον πυρήνα αυτής της βιβλιογραφίας βρίσκεται η θεωρητική και πρακτική ενασχόληση με την αλλαγή του άνισου καταμερισμού της εργασίας μεταξύ των φύλων, αλλά υπάρχει διαφωνία σχετικά με τον καλύτερο τρόπο με τον οποίο αυτό μπορεί να επιτευχθεί. Για πολλές φεμινίστριες η αμειβόμενη εργασία και η οικονομική ανεξαρτησία που αυτή δύναται να παρέχει, είναι η προϋπόθεση της απελευθέρωσης των γυναικών (Orloff, 1993). Ωστόσο, άλλες φεμινίστριες επιμένουν ότι η ισότητα των φύλων απαιτεί τα κοινωνικά δικαιώματα να συνδέονται και με τη συμμετοχή στη φροντίδα (Knijn and Kremer, 1997).

Η στενότητα της κυρίαρχης αντίληψης του ιδανικού πολίτη ως εργαζόμενου/νης πλήρους απασχόλησης έχει επιπτώσεις στη συνολική σύλληψη της αμειβόμενης εργασίας και στη σχέση της με την άμισθη εργασία. Έχει, επίσης, επιπτώσεις στην κατανόηση φροντίδας, καθώς και στην αναγνώριση των δικαιωμάτων όσων παρέχουν και λαμβάνουν φροντίδα.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 90, κυρίως, όμως, από τη δεκαετία 2000 και μετά, άρχισαν να πληθαίνουν οι φωνές στο φεμινιστικό χώρο που θεωρούν ότι φροντίδα πρέπει να αναγνωριστεί ως κοινωνικά χρήσιμη δραστηριότητα έτσι ώστε να απορρέει εισόδημα και δικαιώματα κοινωνικής προστασίας, με ορισμένες φεμινίστριες να επιστούν την προσοχή μας στην αναζήτηση συγκεκριμένων στρατηγικών που πρέπει να κληθούν για την ενσωμάτωση της μη αμειβόμενης εργασίας και φροντίδας στην ιδιότητα του πολίτη, έτσι ώστε να μην αναπαράγουν τον αποκλεισμό των γυναικών από την επίσημη αγορά εργασίας, καθώς και τον άνισο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα φύλα (Cass, 1994).

Η επινόηση από τη Nancy Fraser (1994) της έννοιας του καθολικού φροντιστή (universal caregiver) έχει ληφθεί, επίσης, ως σημείο αναφοράς στη συζήτηση σχετικά με την ενσωμάτωση της παροχής φροντίδας στην ιδιότητα του πολίτη. Η προσέγγιση αυτή οραματίζεται μια ιδεατή κοινωνία στην οποία οι διακριτοί ρόλοι των φύλων, εντός και εκτός οικιακού χώρου, παύουν να υφίστανται, έτσι ώστε η φροντίδα να μην αποτελεί πλέον αποκλειστικά μια γυναικεία δραστηριότητα. Αυτή η αντίληψη παρέχει μια τρίτη δυνατότητα μεταξύ της διαφοράς και της ισότητας, με τη μετατροπή των ανδρών, εξίσου με τις γυναίκες, ως πρωταγωνιστές στην παροχή φροντίδας.

Στο μοντέλο της Fraser, η αναδιανομή της φροντίδας και της αμειβόμενης εργασίας σχετίζεται, επίσης, άρρηκτα με την αναγνώριση της αξίας της φροντίδας για την κοινωνία. Ορισμένες φεμινίστριες, μάλιστα, προσπάθησαν να μεταφράσουν τον καθολικό φροντιστή σε ένα σύνολο μέτρων πολιτικής (Ciccia and Sainsbury, 2018, Gornick and Meyers, 2009). Αυτές οι προτάσεις πολιτικής τονίζουν τη σημασία της παροχής δικαιωμάτων φροντίδας και στους άνδρες, καθώς και του ευρύτερου μετασχηματισμού των χώρων εργασίας και των ωρών εργασίας για τη διευκόλυνση της κατανομής των ευθυνών φροντίδας μεταξύ ανδρών και γυναικών, καθιστώντας τους άνδρες ορατούς στην φροντίδα.

Με βάση την επισήμανση αυτή, παροχές σε χρήμα, για τη συμμετοχή στην φροντίδα, δραστηριότητα που ορισμένες γυναίκες επιλέγουν ή συνεχίζουν για άλλους λόγους να συμμετέχουν, όπως αυτές μεγαλύτερης ηλικίας, με διακεκομμένη επαγγελματική σταδιοδρομία, που αποτελούν ένα αρκετά μεγάλο μέρος των ανεπίσημων φορέων φροντίδας, κυρίως των ηλικιωμένων, αποκτούν

ιδιαίτερη σημασία. Η αυτονομία καταντά επίσης κενό γράμμα όταν δεν συνδέεται με την έννοια της αλληλεξάρτησης, όταν δηλαδή δεν αναγνωρίζεται το γεγονός ότι όλα τα άτομα στη διάρκεια του βίου τους βρίσκονται στην μία ή στην άλλη 'όχθη', είτε ως φορείς φροντίδας είτε ως άτομα που λαμβάνουν φροντίδα (Knijff & Kremer, 1997). Μέσα από μια τέτοια οπτική θα μπορούσαμε να δούμε και την προοπτική ενός εισοδήματος του πολίτη, δηλαδή στην αναγνώριση σε κάθε πολίτη ενός αναφαίρετου δικαιώματος στην πρόσβαση σε ένα μη «συμπιέσιμο» καλάθι παροχών σε χρήμα και είδος, το οποίο παράλληλα θα είχε, σύμφωνα με τους Sebai and Vercellone (1994, pp. 296-300), ως αποτέλεσμα την άμεση βελτίωση της διαπραγματευτικής ικανότητας των πολιτών απέναντι στην αγορά εργασίας.

Η παραπάνω προσέγγιση της σχέσης των γυναικών με την κοινωνική πολιτική, η οποία λαμβάνει υπόψη δικαιώματα που απορρέουν από τη συμμετοχή στην φροντίδα και στην αγορά εργασίας, επιτρεπτική συνάμα για την αναγνώριση της διαφορετικότητας των αναγκών και των ζητούμενων μέτρων κοινωνικής προστασίας ανάμεσα στις γυναίκες, από περιθωριακή προσέγγιση στην αρθρογραφία τη δεκαετία του 80 και του 90, κερδίζει σταδιακά έδαφος στη βιβλιογραφία για στη θέση των γυναικών στα καθεστώτα ευημερίας.

Η Daly (1994, p.116), για παράδειγμα, προτείνει μια θεώρηση των καθεστώτων ευημερίας στην οποία οι γυναίκες να μην εκλαμβάνονται μόνο ως σύζυγοι και εργαζόμενες αλλά και ως μητέρες και πολίτες. Η Sainsbury (1994, p. 153) στη δική της θεώρηση της θέσης των γυναικών στα καθεστώτα ευημερίας, η ενθάρρυνση μέσω πολιτικών της γυναικείας απασχόλησης κατέχει εξέχουσα θέση, συμφωνεί όμως με την Daly για τη σημασία μέτρων κοινωνικής προστασίας τα οποία λαμβάνουν υπόψη τη συμμετοχή στη φροντίδα, και διευρύνοντας τη θεώρηση της Lewis (1992) για το 'μοντέλο του άντρα κουβαλητή', προσθέτει το 'εξατομικευμένο μοντέλο' (individual model), δηλαδή αυτό της συμμετοχής σε προγράμματα κοινωνικής προστασίας στη βάση της ιδιότητας του πολίτη ανεξάρτητα από φύλο, θέση στην εργασία- αμειβόμενη και μη αμειβόμενη-και οικογενειακή κατάσταση (βλ. αναλυτικότερα Daly, 2020). Ενώ, άλλες φεμινίστριες θεωρητικοί στο χώρο της κοινωνικής πολιτικής ανέδειξαν την κεντρική σημασία της φροντίδας στα καθεστώτα ευημερίας, και ειδικότερα του φάσματος των πολιτικών σχετικών με τη φροντίδα-συμπεριλαμβανομένου του κρίσιμου ρόλου που διαδραματίζουν οι κοινωνικές υπηρεσίες, οι οποίες είχαν παραμεληθεί από την μονομερή εστίαση στην αγορά εργασίας, ωθώντας τις να τις συστηματοποιήσουν σε διαφορετικά μοντέλα καθεστώτων φροντίδας (care regimes) (Anttonen and Sipilä, 1996, Bettio and Plantega, 2008).

4. Βαδίζοντας στο τέλος μιας σαρακονταετίας θεωρητικής ενασχόλησης με την φροντίδα: απολογισμός και προοπτικές

Σήμερα, μετά από μια τεσσαρακονταετία έντονου προβληματισμού για την φροντίδα και το ρόλο των γυναικών σε αυτήν, όπου η φεμινιστική σκέψη κατέχει εξέχουσα θέση, είμαστε πλέον σε θέση να επισημάνουμε τα κενά, αλλά και να αποτιμήσουμε τις προοπτικές των μέχρι σήμερα αναλύσεων. Η διάχυση της γνώσης, όπως με την περαιτέρω ανάπτυξη της συγκριτικής κοινωνικής πολιτικής, έχουν φέρει πιο κοντά εμπειρίες από διαφορετικές χώρες, έχοντας εμπλουτίσει το ερμηνευτικό πλαίσιο αναφοράς.

Η προσέγγιση της φροντίδας από την σκοπιά του φύλου, φαίνεται να οδεύει από μία ανάλυση στα πλαίσια δυϊστικών αντιπαραθέσεων, αν και η δυϊστική θεώρηση φροντίδας αφορούσε κατά κύριο λόγο την αγγλοσαξονική προσέγγιση του θέματος, όπως έχουμε ήδη επισημάνει στο πρώτο μέρος αυτού του άρθρου, σε ένα ολιστικό πλαίσιο αναφοράς που λαμβάνει, όμως, υπόψη διαφορές μέσα στο ίδιο φύλο, το ρόλο των ανδρών σε αυτήν, καθώς και διαφορετικές σχέσεις φροντίδας. Σήμερα, πλέον, αναγνωρίζονται, όπως αναδεικνύεται και από εμπειρικές έρευνες, διαφορετικές διαστάσεις της φροντίδας, θετικές εμπειρίες από τη συμμετοχή σε αυτήν αλλά και σχέσεις αλληλεξάρτησης με τα άτομα που λαμβάνουν φροντίδα. Συνακόλουθα, η φροντίδα γίνεται αντιληπτή πλέον ως μια *συνέχεια με πολλαπλά επίπεδα και πολλούς πρωταγωνιστές*, δηλαδή πέρα από τα στενά πλαίσια της μη αμειβόμενης φροντίδας στην ιδιωτική σφαίρα του νοικοκυριού, μέσα από τη διαπλοκή επίσημων και ανεπίσημων φορέων στις διάφορες εκδοχές τους (Λαμπροπούλου, 1999, 2020).

Οι επιμέρους διαφορές ως προς το εύρος και το είδος της συμμετοχής στην φροντίδα αλλά και στην αγορά εργασίας ανάμεσα στους φορείς φροντίδας, όπως στη βάση της οικογενειακής κατάστασης, τάξης, κλπ, πρέπει επίσης να ληφθούν υπόψη στην κατανόηση των αναγκών των φορέων φροντίδας, καθώς και στη θέσπιση μέτρων κοινωνικής πολιτικής. Η διευρυμένη πλέον βιβλιογραφία για τη μετανάστευση των γυναικών και τις αλυσίδες φροντίδας καταδεικνύει ότι η κοινωνική οργάνωση της φροντίδας συνδέεται, επίσης, άρρηκτα με άλλες σχέσεις ανισότητας, ιδίως με την εθνικότητα και την τάξη (Michel and Peng, 2012). Ενώ, οι κοινωνικές πολιτικές διερευνώνται πλέον μέσα από τις πολύπλοκες και συχνά αντιφατικές διασυνδέσεις μεταξύ φύλου και άλλων κοινωνικών χαρακτηριστικών όπως η φυλή, η εθνικότητα, η σεξουαλικότητα, η τάξη, η ιθαγένεια κλπ, στη βάση της διαθεματικής ή της «σύνθετης ανισότητας» προσέγγισης (Williams, 2018, McCall & Orloff, 2005).

Το βασικότερο χαρακτηριστικό της μελέτης της φροντίδας στη θεωρία της κοινωνικής πολιτικής, από τη δεκαετία του 2000 και μετά, έγκειται ακριβώς στην αποδέσμευσή της από την σχεδόν αποκλειστική πρόσδεσή της με το φύλο, και η μετατόπιση του κέντρου βάρους του επιστημονικού ενδιαφέροντος σε άλλες κοινωνικές διαφορές και στον τρόπο που αυτές συνυφαίνονται με την παροχή φροντίδας. Μαζί με την μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τον φορέα φροντίδας και το φύλο στην ίδια την φροντίδα, που σημαίνει και την *μετά εποχή* του επιστημονικού αντικείμενου 'φύλο και φροντίδα', αποκτά βαρύτητα και η ανάδειξη του κοινωνικοπολιτικού πλαισίου αναφοράς της. Η σύγχρονη αυτή τάση χαρακτηρίζεται, εκτός από τη διεπιστημονικότητα στην προσέγγιση της φροντίδας, από την μετατόπιση του θεωρητικού και ερευνητικού ενδιαφέροντος από το τοπικό στο παγκόσμιο- με έμφαση στις αλυσίδες φροντίδας και στο ρόλο των μεταναστριών στην παροχή της- καθώς και στην επαναφορά της έννοιας της κοινωνικής αναπαραγωγής ως ερμηνευτικό εργαλείο, δηλαδή στην αναβίωση και στον εμπλουτισμό της μαρξιστικής φεμινιστικής σκέψης (Bhattacharya, 2017).

Η ολιστική προσέγγιση της φροντίδας, όπως την περιγράψαμε παραπάνω, δεν αφορά μόνο στο τρόπο που αντιλαμβανόμαστε και μελετάμε την φροντίδα και την θέση των γυναικών σε αυτήν αλλά και τα μέτρα κοινωνικής πολιτικής, με την μετατόπιση του κέντρου βάρους μονομερώς από τις πολιτικές που ενθαρρύνουν την γυναικεία απασχόληση σε ένα φάσμα πολιτικών σε χρήμα και σε είδος που παρέχουν τη δυνατότητα κάλυψης αναγκών των ατόμων που επιθυμούν ή δεν δύνανται να μην συμμετάσχουν στην φροντίδα, αλλά και διευκολύνουν αυτούς-ες που επιθυμούν να συνδυάσουν απασχόληση και φροντίδα.

Αδιαμφισβήτητα η ένταξη στην αγορά εργασίας είναι πρωταρχικό ζήτημα, όπως και η αναγνώριση ότι η θέση των γυναικών στην φροντίδα και στην απασχόληση επηρεάζεται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των επιμέρους καθεστώτων ευημερίας, δηλαδή από τη διαπλοκή κράτους, αγοράς εργασίας και οικογένειας στην άμεση παροχή, στην ευθύνη και στην οικονομική κάλυψη της παρεχόμενης φροντίδας. Χωρίς να υποβαθμίζουμε τη σημασία του εύρους των παροχών αλλά και των στόχων που πολιτικές, όπως οι γονικές άδειες, η ευέλικτη απασχόληση, μέτρα ρύθμισης του ωραρίου εργασίας και οι υπηρεσίες φροντίδας επιτελούν σε διαφορετικές χώρες, ειδικότερα αναφορικά με τον έμφυλο καταμερισμό της φροντίδας, δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε τη σημασία της διαφορετικότητας των αναγκών ανάμεσα στους φορείς φροντίδας, καθώς και το ρόλο των άμεσων και έμμεσων επιδομάτων για τους φορείς φροντίδας, συμπεριλαμβανομένων πολιτικών όπως το βασικό εισόδημα (για το φάσμα των πολιτικών για τους φορείς φροντίδας βλ. αναλυτικά Moss and Cameron, 2001).

Ενώ η εμπειρική τεκμηρίωση, τόσο σε εθνικό όσο και σε διακρατικό επίπεδο, της επίδρασης των μέτρων κοινωνικής προστασίας για τις γυναίκες, έχει κατά κύριο λόγο εστιαστεί στις υπηρεσίες φροντίδας, και συνακόλουθα στο σύνολο των μέτρων συμφιλίωσης οικογένειας-αγοράς εργασίας, δηλαδή αναφορικά με τις επιπτώσεις της κρατικής παρέμβασης στην απασχόληση των γυναικών, ο συνυπολογισμός παροχών τόσο σε χρήμα όσο και σε είδος, κερδίζουν ολοένα και περισσότερο το επιστημονικό ενδιαφέρον, ιδιαίτερα όσον αφορά στην παιδική φροντίδα, αλλά και συγκριτικά ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες φορέων φροντίδας, καθώς και συγκεκριμένων σχέσεων φροντίδας, τόσο στα πλαίσια της ίδιας χώρας όσο και σε διακρατικό επίπεδο (Rostgaard and Fridberg, 1998, Lampropoulou, 2000, Καραμεσίνη και Συμεωνάκη, 2019).

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Antonnen, A. and Sipilä, J. (1996). 'European Social Care Services: is it possible to identify models?', *Journal of European Social Policy*, vol. 6, no. 2.
- Baldock, J. (1993). 'Patterns of Change in Delivery of Welfare in Europe', in Taylor-Gooby, P. and Layson, R. (eds.), *Markets and Managers*, Buckingham: Open University press.
- Beland, D. and Mahon, R. (2016). *Advanced introduction to Social Policy*, Northampton: Edward Elgar.
- Bettio, F and Plantenga, J. (2004). 'Comparing Care Regimes in Europe' *Feminist Economics*, Volume 10, Issue 1, pp. 85-113.
- Bhattacharya, T. (2017). *Social Reproduction Theory*, London: Pluto Press.
- Bhattacharya, T (2020). 'Social Reproduction and the Pandemic' https://www.dissentmagazine.org/online_articles/social-reproduction-and-the-pandemic-with-tithi-bhattacharya.
- Borchost, A and Siim, B. (1997). 'Women and the Advanced Welfare State: A New Kind of Patriarchy', in Sasson, A. (ed), *Women and the State*, London: Hyman Unwin.
- Cass, B. (1994). 'Citizenship, Work and Welfare: the Dilemma for Australian Women', *Social Politics*, vol. 1, no. 1.
- Ciccia, R. and Sainsbury, D. (2018). Gendering welfare state analysis: tensions between care and paid work, *Journal of Politics and Gender*, vol. 1, no. 1-2.

- Dalley, G. (1988). *Ideologies of Caring*, Basingstoke: Macmillan.
- Daly, M. and Lewis, J. (2000). 'The concept of social care and the analysis of contemporary welfare state', *British Journal of Sociology*, Vol. 51, Issue No. 2.
- Daly, M. (2020). *Gender Inequality and Welfare States in Europe*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Daatland, O. (1997). *Social Protection for the Older People in Norway*, Oslo: NOVA Institute.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge: Polity Press.
- Esping-Andersen, G. (1999). *The Incomplete Revolution: Adapting to Women's New Roles*, Cambridge: Polity Press.
- EUROCARERS (2021). *Impact of the Covid-19 outbreak on informal carers across Europe, Final Report*.
- Fine, M. and Glencinning, C. (2005). "Dependence, Independence or Interdependence? Revisiting the Concepts of 'Care' and 'Dependency', *Ageing and Society*, vol. 25, no. 4.
- Finch, J. and Groves, J. (1980). 'Community Care and the Family; A Case of Equal Opportunities', *Journal of Social Policy*, issue 9.
- Finch, J. (1984). 'Community Care: Developing non Sexist Alternatives', *Critical Social Policy*, no. 9.
- Fraser, N. (1994). 'After the Family Wage: Gender, Equality and the Welfare State', *Political Theory*, Vol 22, no. 4.
- Fraser, N. (2016). 'Capitalism's Crisis of Care', *Dissent*, vol.63, no. 4.
- Glendinning, C. & McLaughlin, E. (1994). 'Paying for Care in Europe: Is There a Feminist Approach?' in Hantrais, L. and Mangen, S.(eds.) *Concepts and Contexts in International Comparisons: Family Policy and the Welfare of Women*, Loughborough: Cross National Research Group.
- Gornick, J.& Meyers, M. (2009). "Gender Equality: Transforming Family Divisions of Labor' in Volume 6, *Real Utopias Project*, New York: Verso Press.
- Graham, H. (1991). 'The Concept of Caring in Feminist Research: The Case of Domestic Service', *Sociology*, vol. 25, no.1.
- Graham, H. (1983). 'Caring: A Labour of Love', in Finch and Groves (eds.) *A Labour of Love*, London: Routledge.
- Gunaratnam, Y. (1993). 'Breaking The Silence: Asian carers in Britain' in Bornat, J.; et.al (eds) *Community Care – A Reader*. London: Macmillan.
- Jenson, J. (1997). 'Who Cares? Gender and Welfare Regimes', *Social Politics*, vol. 4, no. 2.
- Keith, L. (1992). 'Who Cares Wins?', *Disability, Handicap and Society*, vol. 7, issue 2.
- Knijjn, T. and Kremer, M. (1997). 'Gender and the Caring Dimension of Welfare States: towards inclusive citizenship', *Social Politics*, vol. 4, no. 3.
- Korpi, W. (2000). 'Faces of inequality : Gender, class and patterns of inequality in Different Welfare states', *Social Politics, Issue 7:127-191*.
- Lampropoulou, K. (2000), *Formal Support for Informal Carers in Norway: Gender, Contextuality and Diversity*, Working Paper, Mannheim Centre for European Social Research, University of Mannheim.
- Langan, M. and Ostner, I. (1991). 'Gender and Welfare', in Room, G. (ed.) *Towards a European Welfare State*, Bristol: School of Advanced Urban Studies.

- Leira, A. (1993). 'Concepts of Care: Loving, Thinking and Doing', in Twigg J. (ed.) *Informal Carers in Europe*, York: SPRU.
- Lewis, J. and Daly, M. (1998). 'Introduction: Conceptualising Social Care in the Context of Welfare Restructuring' in Lewis, J. (ed) *Gender, Social Care and Welfare State Restructuring in Europe*, Aldershot: Ashgate Publishing Ltd.
- Lewis, J. (1992). 'Gender and the Development of Welfare Regimes', *Journal of European Social Policy*, vol. 2, no. 3.
- Lingsom, S. (1997). *The Substitution Issue: Care Policies and their Consequences for the Family Care*, Oslo: Nova Institute.
- Lister, R. (1994). 'She has other duties' - women, citizenship and social security' in Baldwin, S. and Falkingham, J. (eds.) *Social Security and Social Change*, Harvester: Wheatsheaf.
- Lister, R. (1999) 'Reforming Welfare Around the Work Ethic', *Policy and Politics*, vol. 27, no. 2.
- Leitner, S. (2003). 'Varieties of familialism: The caring function of the family in comparative perspective', *European Societies*, 5:4, 353-375.
- McCall, L. and Orloff, A (2005). 'Introduction to Special Issue of Social Politics: "Gender, Class, and Capitalism"', *Social Politics*, 12(2):159-169.
- Michel, S. and Peng, I. (2012). *Gender, Migration, and the Work of Care: A Multi-Scalar Approach to the Pacific Rim*, Basigstoke: Palgrave MacMillan.
- Mishra, J. & Akins, F. (1998). 'The welfare State and Women: Structure, Agency and Diversity', *Social Politics*, vol. 5, no. 3.
- Morris, J. (1993). *Independent Lives*, Busingstoke: MacMillan.
- Moss, P. and Cameron, C. (2001). *Mapping of Care Services and the workforce, Care Work in Europe*, EU report.
- Neysmith, S. et. al (eds) (2013) *Beyond Caring Labour to Provisioning Work*, Toronto: University of Toronto Press.
- O'Connor, J. (1993). 'Gender, Class and Citizenship in the Comparative Analysis of Welfare State Regimes: Theoretical and Methodological Issues', *British Journal of Sociology*, vol. 44, no. 3.
- O'Connor, J. (2013). Gender, citizenship and welfare state regimes in the early twenty-first century: 'incomplete revolution' and/or gender equality 'lost in translation'. in Patricia Kennett (ed). *A HANDBOOK OF COMPARATIVE SOCIAL POLICY*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Orloff, A. (1993). 'Gender and the Social Rights of Citizenship', *American Sociological Review*, vol. 58.
- Orloff, A. & Laperrière, M. (2020), Gender. *Oxford Handbook of the Welfare State*: Oxford University Press.
- Lewis, J. and Ostner, I (1994). *Gender and the evolution of European social policies*, Bremen: Zentrum für Sozialpolitik.
- Parker, G. and Seymour, J. (1998). 'Male Carers in Marriage: re-examing feminist analysis of informal care' in Popay, J. and Hearn, J. (eds.), *Men, Gender Divisions and Welfare*, London: Routledge.
- Parker, G. and Clarke, H. (2002). Making the Ends Meet: Do Carers of Disabled People Have a Common Agenda?, *Policy and Politics* vol. 30, no. 3.
- Pateman, C. (1989). *The Disorder of Women*, Cambridge: Polity Press.

- Rostgaard, T. and Torben, F. (1998). *Caring for Children and Older People – a Comparison of European Policies and Practices*, Copenhagen: Danish National Institute of Social Research.
- Ruddick, S. (1980) 'Maternal Thinking', *Feminist Studies*, 6 (2) βλ. και Ruddick, S. (1989). *Maternal Thinking, Towards a Politics of Peace*, London: Women Press.
- Philips, J. (2007). *Care*, Cambridge: Polity Press.
- Sainsbury, D. (1994). *Gendering Welfare States*, London: Sage.
- Saraceno, C. & Keck, W. (2010). 'Can we identify intergenerational policy regimes in Europe?', *European Societies*, Vol. 12, Issue 5.
- Sebaï F. & Vercellone C. (1994). *Ecole de la régulation et critique de la raison économique*, Futurantérieur: L' Harmattan.
- Shaver, S. (ed.) (2018). *Handbook on Gender and Social Policy*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Siim, B. (1994). 'Engendering democracy: social citizenship and political participation for women in Scandinavia', *Social politics*, Volume 1, Issue 3, pp. 286-305.
- Taylor-Gooby, P. (1991). 'Welfare State Regimes and Welfare Citizenship', *Journal of European Social Policy*, vol. 1, no. 2.
- Thomas, C. (1993). 'De-Constructing Concepts of Care', *Sociology*, Volume 27 Issue 4, pp. 649-669.
- Ungerson, C. (1983a). 'Why do Women Care' in Finch and Groves (eds), *A Labour of Love*, London: Routledge.
- Ungerson, C. (1983b). 'Women and Caring: Skills, Tasks and Taboos' in Gamarnikov and Morgan, D (eds), *The Public and the Private*, London: Verso.
- Ungerson, C. (1987). *Policy is Personal*, London: Tavistock.
- Ungerson, C. (1990). *Gender and Caring*, London: Harvester.
- Ungerson, C. (1995). 'Gender, Cash and Informal Care: European Perspectives and Dilemmas', *Journal of Social Policy*, vol. 24, no.1.
- Wærness, K. (1979). 'The Invisible Welfare State; Women's Work at Home' *Acta Sociologica*, supplement.
- Wærness, K. (1984). 'Caring as Women Work in the Welfare State' in Holter, A. (ed.) *Patriarchy in a Welfare Society*, Oslo: Norwegian University Press.
- Wærness, K. (1987). 'On the Rationality of Caring' in Sasson, A. (ed.) *Women and the State*, London: Unwin and Hyman.
- Wærness, K. (1994). 'Women and the Welfare State: Common and Conflicting Interests in the 1990s' in Simonen, L. (ed.) *När Gränserna Flyter*, Stockholm: Stakes Institut.
- Wærness, K. (1998). 'The Changing 'Welfare Mix' in Childcare and Care for the Frail Elderly in Norway' in Lewis, J. (ed.). *Gender, Social Care and Welfare State Restructuring in Europe*, Aldershot: Ashgate Publishing Ltd.
- Walby, S. (2020). 'Varieties of Gender Regimes', *Social Politics*, 27(3), pp. 414-431.
- Walker, A. (1987). 'Enlarging the Caring Capacity of the Community: Informal Support Networks and the Welfare State', *International Journal of Health Services*, 17(3), 369-386.
- Williams, F. (2018). 'Intersectionality, gender and social policy', in Shaver, S. (ed.), *Handbook on Gender and Social Policy*, Cheltenham: Edward Elgar.

- Καραμεσίνη, Μ. και Συμεωνάκη, Μ. (επ.) (2019). *Συμφιλίωση εργασίας και οικογένειας στην Ελλάδα*, Αθήνα: Νήσος.
- Λαμπροπούλου, Κ. (1998) 'Οι Μπότερες ως Φορείς Φροντίδας Παιδιών με Ειδικές Ανάγκες στην Ελλάδα: Αποκλεισμός και Ενσωμάτωση στα Πλαίσια της Κοινωνικής Πολιτικής', δημοσιευμένο στα πρακτικά του συνεδρίου *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Λαμπροπούλου, Κ. (1999). Φύλο και Φροντίδα: Προβληματισμοί και Αναθεωρήσεις στη Σύγχρονη Κοινωνική Πολιτική, στο Σακελλαρόπουλος, Θ. (επ.), *Η Μεταρρύθμιση του Κοινωνικού Κράτους*, Αθήνα: Κριτική.
- Λαμπροπούλου, Κ. (2019). Φύλο, εργασία και 'κρίση της φροντίδας: εννοιολογικές αναζητήσεις και αναθεωρήσεις στη σύγχρονη κοινωνική πολιτική, Εισήγηση στο 2ο Συνέδριο της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου «Οι Κοινωνικές Επιστήμες σήμερα. Διλήμματα και προοπτικές πέρα από την κρίση», 06-09 Ιουνίου 2019, Μυτιλήνη (δημοσιευμένο στα πρακτικά του συνεδρίου, Μάρτιος 2021).
- Λαμπροπούλου, Κ. (2020). Φύλο, Φροντίδα και Κοινωνική Πολιτική: Θεωρητικές και Εμπειρικές διαστάσεις, εισήγηση στο 7^ο Συνέδριο της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρίας «*Κοινωνίες μετά την κρίση, κοινωνίες χωρίς κρίση;*», 23-25 Σεπτεμβρίου 2020, Αθήνα (δημοσιευμένο στα πρακτικά του συνεδρίου, Ιανουάριος 2022).
- Tronto, J. (2011). *Για μια πολιτική της Μέριμνας σ' έναν ευάλωτο κόσμο*, Αθήνα: Πόλις.

